

pak tomu nesmíme rozumět tak, že zahrnout člověka do nárysu skutečnosti znamená přidat antropologii k vědeckému nebo filosofickému obrazu světa bez člověka. Neznamená to dokonce vůbec zahrnout vypracovanou filosofii člověka do nárysu skutečnosti, neboť Kosík mluví výslovně o tom, že tak teprve budou vytvořeny předpoklady pro řešení filosofické problematiky člověka. Člověk má být tedy do nárysu skutečnosti zahrnut, aniž se stal tématem, aniž by byl předmětem pojetí a pojednání, aniž by se o něm cokoliv vypovědělo, ba snad aniž by nutně byl vůbec zmíněn. (Snad nepřetěžují Kosíkova formulaci.) Z toho vyplývá, že podle Kosíka může být člověk zahrnut do nárysu skutečnosti, aniž by byl pojímán a nazírán jako předmět, jako objekt. Ba dokonce jestliže je naopak člověk pojímán a nazírán v rámci světa, v rámci totality pouze a především jako objekt, není společenská skutečnost (a tím jistě i skutečnost vůbec) poznána jako konkrétní totalita, tj. ve své skutečnosti. Předmětné pojetí člověka je jednak dokladem falešného pojetí skutečnosti vůbec, jednak překážkou k uchopení skutečnosti v její skutečnosti, tj. k poznání pravdy skutečnosti. Cestu k nápravě však nevidí Kosík v pokusech o přepracování pojetí člověka, nýbrž v *novém pohledu na celou skutečnost*, resp. v novém přístupu ke skutečnosti jako k totalitě.³⁸

Ale skutečnost ve své skutečnosti se člověku neukazuje prostředně.³⁹ Bezprostřední utilitární praxe a jí odpovídající běžné myšlení umožňují lidem, aby se vyznali ve světě, obeznámili se s věcmi a mohli s nimi manipulovat.⁴⁰ Tak se ovšem dostávají do kontaktu s povrchovou podobou skutečnosti, která je fixována jako svět domnělé důvěrnosti, obeznamenosti, seznámenosti,

tace“, je třeba brát značně relativně, zejména pokud jde o širší pozadí, jímž je veškerá pojmová výstavba textu konotována. Naproti tomu je nepochybné, že odkrývání souvislostí, které vykračují mimo hranice textu, lze prokázat jako autentické teprve tenkrát, jestliže se podaří je demonstrovat na textu samém.

³⁸ Tamt., str. 173.

³⁹ Tamt., str. 10.

⁴⁰ Tamt.

v němž se člověk „přirozeně“ pohybuje a s nímž má každodenně co činit. Soubor jevů, které naplňují každodenní prostředí a běžnou atmosféru lidského života a svou pravdivostí, bezprostředností a samozřejmostí, s níž vstupují do vědomí jednajících individuí, nabývají zdání samostatnosti a přirozenosti, tvoří svět pseudokonkrétnosti.⁴¹ Tento svět však je šerosvitem pravdy a klamu,⁴² nikoli skutečným světem, nýbrž „světem zdání“.⁴³ Proto myšlení, které chce adekvátně poznat skutečnost, musí zrušit zdánlivou samostatnost světa bezprostředního denního styku; musí zrušit pseudokonkrétnost, aby dospělo ke konkrétnosti.⁴⁴ Filosofie převrací svět naivního vědomí (a proto připadá naivnímu vědomí jako převrácený svět); svým tázáním otřásá jistotami všedního vědomí a každodenní z fetišizované skutečnosti, protože se ptá po jejich oprávněnosti a „rozumnosti“.⁴⁵ Fixované výtvoř, útvary a předměty, celý soubor materiálního věcného světa stejně jako světa představ a běžného myšlení nepovažuje dialektika za něco původního a samostatného, nebere je v jejich hotové podobě, nýbrž podrobuje je zkoumání, v němž se zvěcněné formy předmětného a ideálního světa rozpouštějí, ztrácejí svou fixovanost, přirozenost a domnělou původnost, a tak se ukazují jako odvozené a zprostředkované jevy, jako sedliny a výtvoř společenské praxe lidstva.⁴⁶ Pseudokonkrétnost spočívá právě v tom, že tyto výtvoř, produkty člověka nabývají jakoby autonomní existence, zatímco jejich tvůrce, člověk, je redukován na úroveň utilitární praxe.⁴⁷

V Kosíkově podání patří ke světu pseudokonkrétnosti a) svět vnějších jevů, b) svět obstarávání a manipulace, c) svět běžných

⁴¹ Tamt., str. 11; podrobnější analýza této tematiky ovšem překračuje zámeř článku.

⁴² Tamt.

⁴³ Tamt., str. 14.

⁴⁴ Tamt., str. 14–15.

⁴⁵ Tamt., str. 150.

⁴⁶ Tamt., str. 15.

⁴⁷ Tamt., str. 17.

představ, d) svět fixovaných objektů.⁴⁸ Na tomto místě si všimneme zvláště těchto fixovaných objektů. V poměrně rozvinuté době se s touto Kosikovou koncepcí setkáváme již v kdysi tvrdě kritizované studii o třídách a reálné struktuře společnosti.⁴⁹ Tam ukazuje náš autor, že vulgární marxismus jakožto pseudovědecká teorie se vyznačuje úsilím „pomocí mrtvého (entit, universalii, reálii) vysvětlit živé, pomocí nehybného pochopit vyvíjející se, pomocí ztrnulého postihnout dynamické a rozporuplné, pomocí jednoduchého složitě, pomocí jednostranného bohaté a mnohostranné“.⁵⁰ Je tedy tento svět fixovaných objektů, kterému Kosík říká také „objektální“ svět, charakterizován jako mrtvý, nehybný, ztrnulý, jednoduchý, jednostranný; charakteristiku můžeme ještě rozšířit o danost, hotovost, neměnnost,⁵¹ bezduchost a fixovanost,⁵² fakticitu,⁵³ definitivnost a metafyzičnost,⁵⁴ atd.

Takto však skutečnost jako konkrétní totalita nevypadá; Kosík zkoumá, jakými cestami se svět pseudokonkrétnosti vytváří. Ukazuje, že převrácenost světa zdání (fixovaných idejí) je zakotvena v převrácené (zvěčnělé) materiálnosti. „Materialistická teorie musí zahájit rozběr otázku, proč si lidé uvědomovali svou dobu právě v těchto kategoriích a jaká doba se lidem zračí v těchto

⁴⁸ Tamt., str. 11.

⁴⁹ K. Kosík, *Třídy a reálná struktura společnosti*, in: *Filosofický časopis*, 5, 1958, str. 721–733. Jindřich Zelený vytýkal Kosíkovi, že v tomto článku i jinde pod záminkou kritiky vulgárního materialismu kritizuje skutečný materialismus (*O pseudomaterialistické tendenci v naší filosofii*, in: *Nová mysl*, 1959, č. 6, str. 581). Podobná podezření, jak se zdá, dodnes zcela nevyvázela. Ostatně zmíněné výtky Kosíkovi distancí od společenské aktuality rovněž nejsou ničím novým; Zelený napsal ve zmíněném článku již před více než 5 lety, že Kosíkovi „zmizela ze zorného pole konkrétní situace třídního boje při budování socialismu v ČSR a ve světě koncem roku 1956 a začátkem roku 1957“ (tamt., str. 580).

⁵⁰ K. Kosík, *Třídy a reálná struktura společnosti*, str. 727.

⁵¹ Například K. Kosík, *Dialektika konkrétního*, str. 30.

⁵² Tamt., str. 90.

⁵³ K. Kosík, *Třídy a reálná struktura společnosti*, str. 724.

⁵⁴ Tamt., str. 726.

kategoriích. Touto otázkou si materialista připravuje půdu, aby provedl destrukci pseudokonkrétnosti jak idejí, tak poměrů, po níž teprve může následovat racionální vysvětlení vnitřní souvislosti doby a idejí.⁵⁵ To znamená: „aby svět mohl být ‚kriticky‘ vysvětlen, musí se vysvětlit samo postavit na půdu revoluční praxe“.⁵⁶ Přitom revoluční praxe je pojata jako místo, v němž je lidstvem a jedincem realizována pravda; v tomto procesu je polidšňován člověk,⁵⁷ a tím i celá skutečnost. Svět skutečnosti není světem, v němž by pravda byla dána a předurčena a jako hotová a neměnná kopírována v lidském vědomí, ale světem, v němž se pravda děje, tj. rozvíjí a realizuje se.⁵⁸ A tato realizace pravdy se neděje nezávisle na člověku a jeho aktivitě. Destrukci pseudokonkrétnosti nemůžeme proto chápat jako roztržení opony a nalezení skryvané skutečnosti, hotové a dané, existující nezávisle na aktivitě člověka;⁵⁹ právě tak jako pravda, ani co je lidské a ne-lidské, není předurčeno, nýbrž určuje se v dějinách praktickým rozlišováním.⁶⁰ Ani dějiny samy nejsou předurčeny; nejenže vítězí dobro a spravedlnost není v dějinách absolutně a provždy zaručeno,⁶¹ ale zřejmě ani samo dobro a spravedlnost není ničím daným a hotovým, ani – stejně jako pravda – jednou provždy rozhodnutým. Dějiny nekonečí a jejich nezakonenost způsobuje, že žádný čin není svými bezprostředními důsledky definitivně vyčerpán a v tom smyslu není jednoznačný. Tak se skutečnost jeví jako *mnohoznačná*; otvírá se každému jednání jako možnost dobra a zla, a nutí tak lidi ke svobodě.⁶² Svoboda se tedy neotvírá člověku za hranicemi nutnosti,

⁵⁵ K. Kosík, *Dialektika konkrétního*, str. 16.

⁵⁶ Tamt., str. 16.

⁵⁷ Tamt., str. 17.

⁵⁸ Tamt.

⁵⁹ Tamt.

⁶⁰ Tamt., str. 154.

⁶¹ Tamt., str. 163, znovu v jeho *Antinomii morálky*, in: *Plamen*, VI, 1964, č. 9, str. 4.

⁶² Tamt.

ale vyrůstá z práce jako z nutného předpokladu.⁶³ A tak praxe není vnějším určením člověka, ale proniká jím celým a určuje ho v jeho totalitě. Praxe je specifický způsob bytí člověka, je určením lidského bytí jako utváření skutečnosti. V praxi člověka se děje něco podstatného, co má svou pravdu v sobě a není poukazem k něčemu jinému, a co má současně ontologickou důležitost.⁶⁴

Ontologie?

Pokusil jsem se při vši nutné stručnosti postihnout alespoň některé význačné rysy myšlenkové struktury Kosíkovy filosofie vlastně jen výběrem citátů, které jsem považoval za vhodné. Na první pohled je to divná „ontologie“, v níž se jakoby semele všechno: od pseudokonkrétního světa každodenní utilitární praxe jako převrácené materiálnosti až po jevový svět zdání a převrácené metafyzické, předmětné myšlení, od přírody k dějinám, od světa v celku k lidské aktivitě a bytí člověka v praxi, od zvěcněného, odcizeného člověka k pravdě, dobru a spravedlnosti – prostě vše. Je to skutečně ontologie? Nepochybně má málo společného s tradiční stavbou ontologického systému. A přece stejně nepochybně vstupuje na území, kde vládla metafyzika jakožto „první filosofie“ a kde se v novější době objevovaly cudnější vývěsky „ontologie“ (s rozmanitými výměry). Kosík obou termínů používá velmi střízlivě až zřídká. Nicméně je nad veškerou pochybnost, že vstupuje na území, které jimi bylo označováno, se zřejmým úmyslem je obsadit za uplatnění nového pojmového, filosofického aparátu. Málo záleží, upřímně řečeno, na názvu. Můžeme proto nadále mluvit o ontologii, i když to není název zrovna nejpříležitější. Mnohem významnější je otázka, zda se Kosíkovi podařilo v jeho pozoruhodném, Marxovým myšlením a také Hegelovou filosofii (nemáme-li mluvit o filosofech našeho století) mocně ovlivněném a v mnohých rysech jimi již rozvrženém a započatém obchvatu obsadit celé území nebo alespoň všechny nejdůležitější strategické body. Právě v tomto ohledu se mi zdá,

⁶³ K. Kosík, *Dialektika konkrétního*, str. 144.

⁶⁴ Vše in: K. Kosík, *Dialektika konkrétního*, str. 154.

že Kosíkova práce vykazuje některé velmi vážné, ba základní nedostatky. Nejsou to ovšem nedostatky takové povahy, že by jimi byla Kosíkova koncepce ořesena, ale spíše slabiny, které umožňují jeho koncepci účinně napadnout. Zdá se mi, že se Kosík alespoň v některých případech rozhodl pro toto riziko se zřetelem k náročné povaze případné kritiky a raději se vyhnul riziku napadení snadného, i když filosoficky neúčinného, ba pochybného (snad pro zkušenost, že filosoficky neúčinná a jalová kritika mívala osudné nefilosofické zuby). Ale ať je tomu jakkoli, vyložím alespoň na několika případech své přesvědčení o nutnosti důkladnějšího rozvedení a propracování témat, která jsou v Kosíkově knize opomenuta nebo jenom zmíněna.

Přede vším tedy mám za to, že jedním z nejvýznamnějších neobsazených strategických bodů je otázka *proměnlivosti, změny, dynamiky a vývoje*; s tím souvisí problematika *děni víbec, času a časovosti, dějin* atd. Kosíkovi byly adresovány výtky, že nedoceňuje úlohu vědy⁶⁵ a že nejvíce ve své práci zájem o řadu poznatků (blíže neuváděných), které dávají speciální vědy o člověku.⁶⁶ Přes ojedinělé kladné výroky o vědě nebyla prý Kosíkova kniha inspirována přírodními vědami a nemluví řečí, která je jim vlastní;⁶⁷ Kosík podceňuje dialektiku přírody.⁶⁸ Nemyslím, že by bylo možno dát této kritickým výtkám ve všem za pravdu; přece však postihují cosi reálného. Rozumím-li Kosíkovi dobře, drží v rukou mocné kritické zbraně, kterých může účinně použít proti některým významným, ale retardujícím stránkám moderní vědy (přede vším přírodní). To snad cítí každý, kdo jeho knihu pozorně a s porozuměním přečte. Kosíkuv velmi kritický vztah k přírodní vědě je možno dokumentovat řadou citací. „Soudobá věda je svými předpoklady založena na galileiovské revoluci. Příroda je otevřená kniha a člověk v ní může číst, za předpokladu ovšem, že se naučí jazyku,

⁶⁵ J. Popelová, *Karel Kosík: Dialektika konkrétního* (recenze), str. 437.

⁶⁶ V. Ruml, *Komunistický humanismus a filosofie člověka*, in: *Nová mysl*, 18, 1964, č. 5, str. 556.

⁶⁷ J. Popelová, *Karel Kosík: Dialektika konkrétního* (recenze), str. 438.

⁶⁸ V. Ruml, *Komunistický humanismus a filosofie člověka*, str. 553.

v němž je psána. Jelikož jazykem přírody je *lingua mathematica*, nemůže člověk vědecky *vysvětlit* přírodu a prakticky ji *ovládnout*, jestliže si neosvojí jazyk geometrických obrazců a matematických symbolů.⁶⁹ „Novodobá věda klade především otázku: co je skutečnost, co je matematicky vyjádřitelné.“⁷⁰ Tato tradice však pokračuje: „Fyzikalistický obraz pozitivismu ochudil lidský svět a deformoval ... skutečnost, protože skutečný svět redukoval na *jeden* rozměr a aspekt, na rozměr rozprostraněnosti a kvantitativních vztahů: za druhé lidský svět rozštěpil, protože za jedinou skutečnost prohlásil svět fyzikalismu, svět idealizovaných reálných hodnot, rozprostraněnosti, kvantity, měřitelnosti, geometrických tvarů, kdežto každodenní svět člověka označil za fikci.“⁷¹ „Pro klasickou ekonomii existuje člověk jako součást systému a současně se jako člověk *poznává* jen tím, že na sebe pohlíží jako na část systému. Absolutně maximálně od své subjektivity, nahodilosti a zvláštnosti, přeměnit se na ‚fyzikální veličinu‘, apriorně konstruovatelnou, *pospatelnou* a konečnou také matematicky vyjádřitelnou jako jiné veličiny klasické mechaniky, takový je ideál vědeckého poznání člověka.“⁷² „Lidská skutečnost se rozděluje, fakticky i teoreticky, na oblast racionálního, tj. svět racionalizace, prostředků, techniky, efektivnosti, a na oblast lidských hodnot a významů, jež se paradoxním způsobem stávají doménou iracionalismu.“⁷³ „Jestliže jsou hodnotící soudy vyloučeny z vědy, a věda, nemá-li ztratit charakter vědeckosti, může v oblasti lidského jednání racionálně zdůvodnit pouze účinnost prostředků, nikoli však oprávněnost cíle, nezužuje se pouze působnost rozumu na pouhou sféru techniky jednání, nýbrž odděluje se současně radikálním způsobem oblast prostředků, manipulace, techniky, spadající do sféry ‚rozumu‘, od hodnocení a cílů, tj. od subjektivního lidského světa, který se pře-

⁶⁹ K. Kosík, *Dialektika konkrétního*, str. 87.

⁷⁰ Tamt., str. 62.

⁷¹ Tamt., str. 21.

⁷² Tamt., str. 65.

⁷³ Tamt., str. 72.

nechává ... iracionalismu. ... V této koncepci se rozum nemůže čekat, že technika je nejdokonalejším vyjádřením rozumu a rozum je technikou chování a konání.⁷⁴

Na vybraných citátech je velmi dobře vidět, jak se Kosík ne-rad zdržuje u problémů přírody a jak vždycky velmi rychle přejde k nedostatečnosti metod, z přírodovědy převzatých a aplikovaných na „společensko lidskou“ skutečnost. Současně však odmítá ono rozštěpení věd na oblast přírody a společnosti, stejně tak jako per-riodicky se opakující naturalizaci či fyzikalizaci humanitních jevů a spiritualizaci jevů přírodních, neboť má za to, že se tímto způsobem nepřipustně štěpí a rozdvouje sama skutečnost.⁷⁵ Člověk je vždy současně a najednou v přírodě i v dějinách, a proto jak přírodní, tak dějinná skutečnost není autentickou skutečností bez něho, bez člověka.⁷⁶ A přece najdeme u Kosíka formulace, které – jak soudím – jsou poplatné jinému, zásadně odmítanému způsobu myšlení. Je tomu tak v případě, že se příroda uznává jako absolutní realita, soběstačná *causa sui*, absolutní totalita, která je nezávislá nejen na vědomí člověka, ale i na jeho existenci.⁷⁷

A právě v tomto bodě se ukazuje velká potřeba doplnit celý výklad, jak jej Kosík v knize podává, ještě z nové stránky. Než se vrátíme k otázce „nezávislosti“ přírody na člověka, zůstaňme na chvíli na úrovni čistě přírodní. Veškeré vědecké poznání je charakterizováno programovým úsilím o poznání zákonitostí, která se uplatňují při změnách skutečnosti. Věda se tedy při zkoumání změn soustřeďuje na tu jejich stránku, která je určité třídě změn společná, a současně usiluje o vybudování takové hierarchie zákonitostí, na jejímž vrcholu by byla jedna nebo několik málo zákonitostí, které by se uplatňovaly naprosto všeobecně při každé změně. A tato zákonitost by ovšem už nemohla podléhat změně.⁷⁸

⁷⁴ Tamt., str. 71.

⁷⁵ Tamt., str. 70.

⁷⁶ Tamt., str. 172.

⁷⁷ Tamt., str. 172; k tomuto bodu se vrátíme v příštím oddílu.

⁷⁸ Naprosto nedialektický rozpor dvou tezí o všeobecné proměnlivosti všeho skutečného (hmotného) a o zákonitosti těchto změn, jak byly předkládány

Základním předpokladem vědy tohoto historického typu⁷⁹ je ničím nedoložený a teoreticky naprosto neprokázaný předpoklad, že tím podstatným v každé změně je právě to, čím se podobá dalším analogickým změnám, co je tímto změnám společné, co je v nich stejné, co se uprostřed změn nemění. Teprve v době poměrně nedávné si pracovníci v různých oborech začínají uvědomovat, že celý tento přístup je obecně nezdvoudněný, a v některých případech přímo problematický a skutečnost zastírající a zkreslující. Nejde ovšem pochopitelně o nějaké popření existence zákonitostí; ta byla už naprosto dostatečně prokázána.⁸⁰ Současně však je stále

např. ve Stalinově brožurce jako absolutně platné a od marxismu neodlučné, je zřejmé. Jestliže všechny změny probíhají zákonitě a jestliže současně nic není neměnné, musejí podléhat změnám i samotné zákonitosti. Tyto jejich proměny ovšem musejí být opět zákonité. A tak *in infinitum*. Zdrojem tohoto triviálního rozporu je nereflekované a nekritické pojetí zákonitosti.

⁷⁹ Vůbec nikdy, a tedy ani na tomto místě nemůže jít o nějakou „vědu vůbec“, jejíž principy a autorita by platily od věků na věky. Věda právě tak jako každá jiná dějinná realita má svou konkrétní, historickou podobu a všechny její poznatky i principy jsou v každé době relativní. Její nesmírný význam pro člověka a její dnes téměř nesrovnatelná autorita nemohou však sloužit za záminku nekritizovatelnosti kterékoli její stránky. Věda, která odmítá nebo vůbec nepřipouští kritiku kterékoli svého principu, tedy i kritiku, která jde na kořeny, přestává být vědou. Představa, že by taková kritika musela být reglementována anebo přinucena uznávat vypočtené vědecké principy, je absurdním pozůstatkem dogmatismu, který je v rozporu s vědeckostí. Přípustnost kritiky nelze ztotožňovat s její pravdivostí (nebo ji tak podmiňovat), neboť o pravdivosti kritiky nemůže předem nikdo rozhodovat. Ta se prokáže teprve ve střetnutí mezi kritikou a apologií toho kterého vědeckého poznatku či principu. Omyly jsou součástí vědy a věda se jich někdy velmi těžce zbavuje; čistě vypracovaná věda bez omylů je iluzí a fetišem. Stejně tak neexistují absolutní měřítka, podle nichž by se předem poznalo, zda kritika je vědecká, nebo nevědecká, a zejména neexistuje nikdo, kdo by je držel v ruce. Jenom v otevřeném sporu zvenčí neumlčovaných stran se může (a ovšem zase jenom historicky relativně) rozhodnout o pravdivosti jednoho mínění a nepravdivosti druhého. Větší naději na úspěch a vítězství má ta strana, která dovede do svého názoru pojmut ve větším rozsahu pozitivní stránky názoru protivného. Podobně Kosík v *Dialektice konkrétního*, str. 119.

⁸⁰ Výtka, že Kosík tuto problematiku přechází mlčením, se může týkat

více zřejmé, že zákonitosti představují jenom jeden aspekt, jednu stránku skutečnosti, a že vůbec nejsou schopny reprezentovat nejen skutečnost celou, ale ani vždycky to nejvýznamnější. Celý organický vývoj např. představuje proces, který při vši zákonitosti svých mechanismů nebyl ve svém konkrétním pohybu předurčen. Mnohohodná není jen historická skutečnost, ale také skutečnost přírodní. Zákonitost je strukturou setrvačnosti; nově však nemůže být a není produktem setrvačnosti. Vývoj spočívá na novém, i když se v nově dosažených pozicích upevňuje setrvačnostmi, a tedy starými i novými zákonitostmi. To je snad dostačující příklad nutnosti objasnit povahu změny a vzniku nového i v rámci samotné přírody, zejména pak vztahu mezi zákonitostí a vznikem nového. Přitom mám za to, že Kosík v tomto ohledu nemusí na své koncepci v zásadě nic měnit a v ničem od ní ustupovat; jeho pozice a pojmové struktury jsou dostatečně nosné, aby mohly být úspěšně aplikovány i na tomto poli.

Aktivita, praxe

Významný Kosíkův pojem „konkrétní totality“, kterého se jen zběžně dotknou, nám umožní návrat k jednomu dočasně opuštěnému problému. Kosík klade otázku, zda tento klasický pojem nedává lepší předpoklad k pojmovému uchopení problematiky, kterou soudobá věda popisuje v termínech struktury a systému, resp. zda a jak pojem konkrétní totality oba tyto pojmy implikuje.⁸¹ Totalita tu znamená skutečnost jako strukturovaný, dialektický celek, v němž a z něhož mohou být libovolná fakta (nebo jejich skupiny, soubory) racionálně pochopena;⁸² tento strukturovaný celek se rozvíjí a vytváří;⁸³ geneze a rozvíjení totality patří do samotného

pouze nedostatku explicitních formulací; implicitně je Kosíkovo stanovisko v knize zřetelně obsaženo.

⁸¹ K. Kosík, *Dialektika konkrétního*, str. 32.

⁸² Tamt., str. 29.

⁸³ Tamt., str. 29, 34.